

NEW DATA ON RURAL NEIGHBOURHOOD OF ANCIENT THEODOSIA

Theodosia played an important part in Economic and political life of Bosphorus as well as the other ancient states. The polis was founded by the Miletians in the second half of the VI-th century B. C. and was known as the chief port to supply the Greece mainland with the wheat including Athens. Besides of its comfortable harbour it was surrounded of the fertile lands where this wheat had been cultivated. This area is limited of the Akmonae Isthmus in the East; the steppe river of Kuru Indol in the West; the Crimean Mountains in the South and the salt lake of Siwash in the North. The landscape of the region is a hilly slightly flexuous plain crossed by the shallow rivers from the South to the North. It consists of black and chestnut-coloured soil which is perfect to cultivate grain-crops.

By this time there are 44 rural sites discovered there. It is known from the archaeological evidence that the first of them were started in the beginning of the V-th century B. C. Almost all the sites are regarded as nonfortificated villages situated close to steppe rivers and springs. They looked like the clusters of isolated farmsteads. Judging by a great number of grain pits we have a clear-cut confirmation of their agricultural purposefulness. In conformity with paleobotanical tests of grain most popular plants were a soft wheat «triticum aestivum» and a barley «hordeum vulgare».

The population of the sites was mixed and consisted of the Scythians, the Taurians and the Greeks.

The dating of the sites can be made on the strength of yielded materials presented by amphoras, fine and ordinary china, terracotta figurines, local wares bronze adornments and weapons, instruments of production.

Since the first quarter of the III-rd century B. C. the vital activity of a considerable amount of the rural sites on the Crimea Peninsula's territory began to reduce because of the military and political conflicts between the Scythians and the dwellers of the greek city-states and to the second half of the II nd century B. C. it came to the full stop being never restored any more.

Одержано 08.11.97.

ДЕРЕВ'ЯНИЙ ПОСУД З ДАВНЬОРУСЬКИХ МІСТ СЕРЕДНЬОГО ПРИДНІПРОВ'Я

М. С. Сергєєва

У статті систематизовано основні дані про давньоруський дерев'яний посуд з Кисва, Воїнської Греблі, Райковецького городища, Колодяжина.

У Київській Русі дерево було одним з основних видів сировини для виготовлення різноманітних речей, у тому числі посуду. Археологічні дослідження давньоруських міст виявили значну кількість дерев'яного посуду різних типів і призначення¹, проте спеціальна увага цій категорії матеріалу приділялась нечасто. Практично, всебічного розгляду зазнав тільки новгородський дерев'яний посуд. Саме на базі матеріалів розкопок Новгорода Б. О. Колчин зробив спробу його класифікації та відновлення технології виготовлення². Знахідкам з інших міст, у тому числі з території Лісостепоного Придніпров'я та суміжних регіонів, у цьому плані пощастило значно менше. Досить сказати, що за винятком матеріалів розкопок Київського Подолу 1972—1973 рр.³ та окремих найбільш цікавих речей з Воїнської Греблі, Райковецького городища, Колодяжина тощо⁴, ця категорія археологічного матеріалу навіть не опублікована і, крім побіжних сумарних оглядів, вона ніде не фігурує. А між

© М. С. СЕРГЄЄВА, 1998

тим, у вказаних містах залишки дерев'яного посуду було виявлено у великій кількості. Незважаючи на те, що він зберігся здебільшого лише фрагментарно і цілі форми репрезентовані поодинокими екземплярами, наявні дані дозволяють уявити характерні особливості цього виду побутового начиння на території лісостепу. Отже, дерев'яний посуд потребує ретельного вивчення. Введення до наукового обігу основних даних про нього і є завданням нашої роботи. До розгляду ми залуцаємо посуд не лише з міст вказаного регіону, але й з Колодяжина (Східна Волинь), розташованого близько кордонів з Середньодніпровським ареалом.

Поширення дерев'яного посуду у давньоруські часи забезпечувалось наявністю достатньої сировинної бази для його виготовлення. Дослідники природних умов лісостепу одностайні у висновках, що у давнину та середньовіччі питома вага лісів тут була набагато більшою, ніж пізніше⁵. Навіть якщо врахувати активне вирубання лісів за часів Київської Русі, про яке пише, наприклад, А. М. Семенова-Тянь-Шанська⁶, з наведеної нею ж карти видно, що лісові масиви все ще займали значну площу, особливо на Правобережжі Дніпра (рис. 1).

Дослідження складу деревини, з якої виробляли посуд, виявило породи дерева, поширені саме в зоні, що розглядається: сосну, дуб, клен, ясен, липу, вільху, осину тощо. Отже, можна твердити, що давньоруські майстри загалом обмежувались місцевою сировиною. При цьому характер використання тієї чи іншої породи свідчить, що вони були добре обізнані з властивостями кожної з них і застосовували їх якнайдоцільніше.

Смолиста деревина сосни є стійкою до гниття і має малу водопроникність, вона добре піддається обробці різальним інструментом, але її важко обточувати. Сосна є придатним матеріалом для виготовлення посуду для рідини, у тому числі води. Основна маса досліджених клепок та днищ бочок зроблена саме з сосни. При цьому обручі для бочок виготовляли з іншої деревини — тієї, що досить добре гнеться. Одна з соснових бондарних посудин з Колодяжина мала обручі з ліщини. Згодом залишками обручів були також фрагменти виробів з прутів, розрізаних уздовж, які походять з Воїнської Греблі. Матеріалом для них слугувала верба.

Відзначимо, що були спроби виготовлення токарного посуду з сосни. Так, серед матеріалів з Воїнської Греблі виявлено фрагмент вінець токарної посудини з соснової деревини, але це поодинокі знахідка. Непридатність сосни для токарної обробки заважала такому її використанню.

Клепки для бондарного посуду виготовлялись також з липи. З неї ж виробляли великі видовбані посудини. Деревина липи м'яка, не схильна до розтріскування, добре піддається обробці, але вона пориста, нестійка до грибкових уражень, досить добре вбирає воду. Місткості з липи, найвірогідніше, використовувались для збереження сипких речовин, хоч з цією ж метою застосовувалась і значна частка соснової бондарної тари. Серед липових посудин саме такого призначення згадаємо бочку з зерном, знайдену, за повідомленням В. К. Гончарова, на Райковецькому городищі⁷. Цікаво, що,

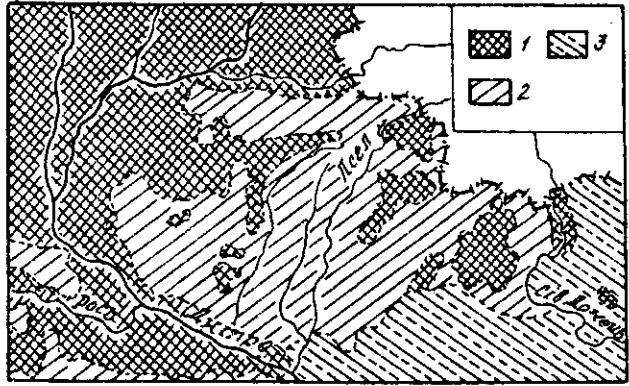

Рис. 1. Поширення лісів у лісостеповій зоні на початку XIII ст. (за А. М. Семеновою-Тянь-Шанською). 1 — ясеністі ліси; 2 — лугові степи; 3 — ковилові степи.

* Визначення деревини зроблено автором методом ксилотомічного аналізу за мікроскопічною структурою деревини по трьох зрізах: поперечному, радіальному, тангенціальному

незважаючи на придатність для обробки, липа на території лісостепу не знайшла поширення як матеріал для виготовлення столового посуду. Через брак даних важко впевнено пояснювати цей факт місцевими традиціями у деревообробці, але показово, що серед 64 фрагментів вирізаного та токарного столового посуду, які ми перевірили, нема жодного з липи.

Сировиною для виготовлення столового посуду здебільшого слугувала деревина клена та ясеня. Серед токарного посуду виготовлений з клена становить 67,3%, з ясеня — 25,5% (усього майже 93%). З 9 вирізаних посудин, що підлягали аналізу, 4 було кленових і 3 ясеневих.

Деревина ясеня є твердою, міцною, в'язкою, вона не розтріскується і не жолобиться, добре обробляється різальним інструментом і обточується. За технічними властивостями близька до неї деревина клена. Обидві породи, крім того, мають гарну текстуру. Усе це робить їх найбільш придатними для виготовлення столових посудин, як вирізаних, так і токарних. З властивостями клена та ясеня були добре обізнані майстри навіть у Новгороді, і хоча ці дерева були менш поширені, ніж у лісостеповій зоні, з них вироблялась більшість новгородського столового посуду⁸. Тому в регіоні, що ми розглядаємо, де клен і ясен були дуже поширені, їхня деревина слугувала основною сировиною для цього виду виробів. При цьому, на нашій території є приклади виготовлення з ясеня не лише токарного, як це характерно для Новгороду⁹, але й вирізаного посуду: ковшів, тарілок тощо.

Великі ковші могли бути також дубовими, але загалом, незважаючи на те, що дуб був однією з найпоширеніших порід у лісостеповій зоні, його майже не застосовували для виготовлення посуду. Деревина дубу відзначається високими технічними властивостями: міцністю, стійкістю до гниття, твердістю. Вона широко застосовувалась як матеріал для речей, яким потрібна висока міцність (деталі колісного та водного транспорту, побутові речі тощо), і особливо в будівництві. З посуду, крім ковша з Києва, відомі фрагменти стінок великих тарних місткостей і токарного посуду, зокрема покришок.

Посуд з інших порід дерева серед проаналізованих зразків нечисленний. У Колодяжині та Райках знайдено поодинокі залишки токарного посуду з вільхи. Осина, верба, береза репрезентовані поодинокими невиразними фрагментами стінок, які часто тільки здогадно можна віднести до залишків посуду. Серед них відзначимо фрагменти стінок великих посудин з осини (Воїнь) та берези (Райки) — можливо аналогічних за призначенням липовим тарним місткостям.

За технологією виготовлення весь виявлений посуд можна розподілити на бондарний, видовбаний та вирізаний і токарний. Особливі групи становлять посудини з верести та кори інших дерев і плетені (ковшики).

Бондарні вироби репрезентовані залишками дерев'яних клепок, днищ, обручів, а також залізними деталями — вушками, дужками, обручами. Дослідження середньовічного бондарного посуду в Новгороді та в західнослов'янських землях виявили такі його види, як цеберки, бочки, діжки, кадоби, дзбани, дійниці, маслобійки, дрібний посуд з клепок (кухлі, чарки тощо), тобто основні різновиди, які залишились у селянському побуті аж до ХХ ст.¹⁰. Слід гадати, що такий посуд побутував і на території, що ми розглядаємо, проте труднощі його класифікації полягають у фрагментарності знахідок, яка здебільшого не дає підстав для реконструкції цілих форм. Однак окремі приклади знахідок відносно цілих посудин дозволяють визначити деякі типи бондарного посуду. Це діжки та кадібки з прямими стінками, великі бочки з опуклими боками, цеберки. На Райковецькому городищі було знайдено бочку до 60 см заввишки з овальним днищем¹¹. Її, як і деякі кадібки, використовували для збереження зерна. Кадібки, які порівняно добре збереглися, виявлені у Києві та Колодяжині¹². Розміри бондарної тари, за аналогіями, могли бути різноманітними, але в основному на різних пам'ятках фіксуються її днища діаметром від 30 до 50 см. Цеберки, за матеріалами розкопок Колодяжина, мали верхній діаметр близько 30 см¹³. Діаметр 25—30 см, як звичайний для цеберок з поховань могильників Чернігова, називає також Б. О. Рибаків¹⁴. Цілком можливо припустити, що вказані розміри були стандартними

для цієї категорії посуду. Товщина клепок бондарного посуду становила: соснових від 0,7 до 1 см, липових — 1 см і більше.

Технологія виготовлення видовбаного та вирізаного посуду була практично однаковою. Вона полягала в наданні дерев'яній заготовці форми посудини за допомогою різальних інструментів. Різниця була тільки в характері інструментарію та іноді в якості обробки. Отже, можна говорити практично про одну категорію посуду. Ви-

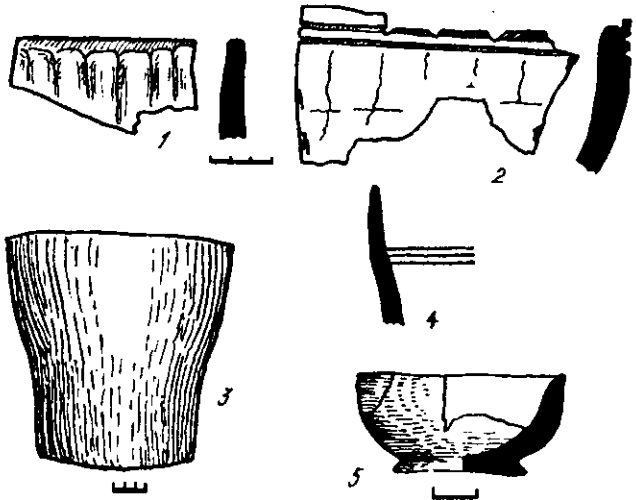

Рис. 2. Видовбаний та вирізаний посуд: 1, 3 — Київ; 2, 4, 5 — Воїнська Гребля.

довбаними, як правило, називають великі тарні ємкості (рис. 2, 1—3) і такі, що слугували для різноманітних господарських потреб: ночви, ступки та ін., вирізаними — посудини досконаліших форм, переважно столові.

Видовбаний та вирізаний посуд могли виробляти двома способами: на радіальному та тангенціальному розрізі дерева (пластинний спосіб), коли заглиблення в посудині робили з боку стовбура, та на торцевому розрізі, коли напрямок деревних волокон збігався з боковими стінками посудини. Основна маса видовбаного та вирізаного посуду, крім окремих великих тарних посудин, вироблена пластинним способом. Обробка тарного посуду могла бути досить недбалою: на деяких фрагментах добре видно сліди обтесування, поверхня не заглажена (рис. 2, 1). Разом з тим, є приклади ретельної обробки тарного посуду. У Воїні знайдено фрагменти великої липової посудини з орнаментом і канелюром для покриття по вінцях (рис. 2, 2). Столовий посуд, як правило, оброблявся ретельно.

Видовбані посудини могли мати значні розміри. За Т. М. Мовчанівським, на Райковецькому городищі траплялися екземпляри 50—60 см заввишки і діаметром 35—40 см¹⁵. Товщина стінок липової посудини з Воїня сягає 14—15, ще однієї з Києва — 23 мм. Видовбану посудину трохи менших розмірів виявлено у Києві¹⁶. Її верхній діаметр становив 30, діаметр дна — 21, висота — 28 см. Посудина могла бути ступкою або тарною місткістю (рис. 2, 3).

Серед вирізаного посуду слід назвати ковші та великі чаші (діаметром близько 30 см), відомі з розкопок київського Подолу¹⁷, тарілки, невеликі посудини з опуклими боками типу мисок або келихів. Останній тип відомий лише у фрагментах і повністю не реконструюється (рис. 2, 4). Він походить з Воїнської Греблі. Окремо відзначимо мініатюрну чарочку на низькому суцільному піддоні — також з Воїнської Греблі (рис. 2, 5). Діаметр посудинки становив усього 5, висота — 2,5 см. За призначенням вона могла бути іграшкою або столовим начинням типу сільнички. До вирізаного посуду належать також ложки, їх виявлено два типи: звичайні і призначені для сухих речовин — з плоским черпаком. Останній тип відомий в одному екземплярі, який походить з київського Подолу. Ложка зроблена з соснового дерева, довжина, що збереглася, становить 10,5 см (кінець держака обламаний), діаметр черпака — 6 см. Виробка недбала — просто ножем. Не виключено, що це напівфабрикат. Від звичайних ложек зберігаються здебільшого черпаки, близькі за формою до овалу. Деякі з них мають у місці сполучення з держакон сліди характерного залому, властивого середньовічним ложкам¹⁸. Отже, слід гадати, ложки з Середнього Подніпров'я не відрізнялися за формою від виявлених в інших регіонах Київської Русі та Центральної Європи.

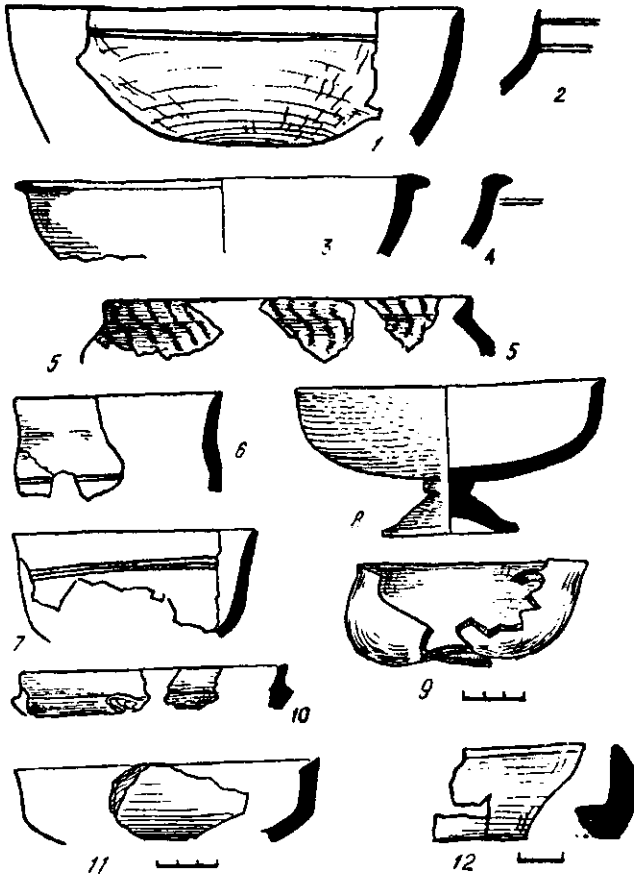

Рис. 3. Токарний посуд: 1, 8 — Київ; 3, 11 — Колодяжин; 2, 4—7, 9, 10, 12 — Воїнська Гребля.

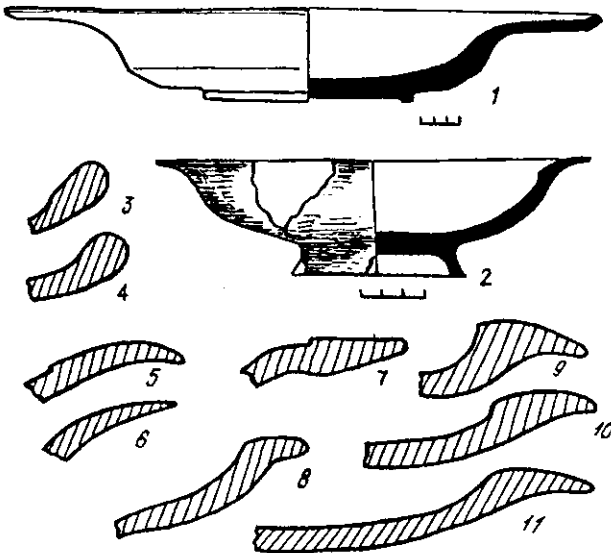

Рис. 4. Форми вінець токарних (1—6, 8—11) та вирізаної (7) тарілок і цілі форми (1, 7 — Київ, 2—6, 8—11 — Воїнська Гребля).

Весь відомий токарний посуд належить до столового. Його знайдено у всіх містах регіону, що разом зі знахідками інших токарних речей, а у Києві ще й токарних бобишок¹⁹, свідчить про значний розвиток місцевого токарного ремесла. Особливості середньовічної токарної технології були неодноразово реконструйовані для різних територій (Новгород, західнослов'янські землі з аналогіями у Західній Європі²⁰), тому нема потреби докладно зупинятися на цьому питанні. Відзначимо лише, що у Києві та інших містах регіону вона навряд чи принципово відрізнялась від тієї, яку практикували майстри європейської території.

Весь виявлений токарний посуд вироблявся, як і вирізаний столовий, пластинним способом.

Основні типи вирізаного і токарного столового посуду загалом збігаються, але токарний посуд відрізняється різноманітністю форм, що, можливо, пояснюється більшою кількістю знайдених екземплярів. Це миски, чаші, тарілки, або блюда, келихи. Чаші — досить глибокі напівсферичні посудини з прямими або профільованими вінцями (рис. 3, 1—4), діаметром від 17—18 до 23 см. Миску знайдено одну, у фрагментах, вона глибока з опуклими плічками та профільованими вінцями (рис. 3, 5), діаметром

17 см. Тарілки в основному мали профільовані вінця (рис. 4), там, де можна було визначити їхні розміри, виділялись великі блюда діаметром 46 см, репрезентовані знахідкою з гори Киселівки у Києві (рис. 4, 1), і невеликі — діаметром 18—20 см (рис. 4, 2). Келихи мали як прямі, так і профільовані вінця діаметром 10—15 см (рис. 3, 6—11). Крім того, у Воїні знайдені невелика посудина з низькими бортиками (рис. 3, 12) і велика з опуклими боками, найбільший діаметр якої становив 25 см. За формою вона наближається до новгородських братин²¹. У Воїні та Колодяжині виявлено також токарні покришки (рис. 5).

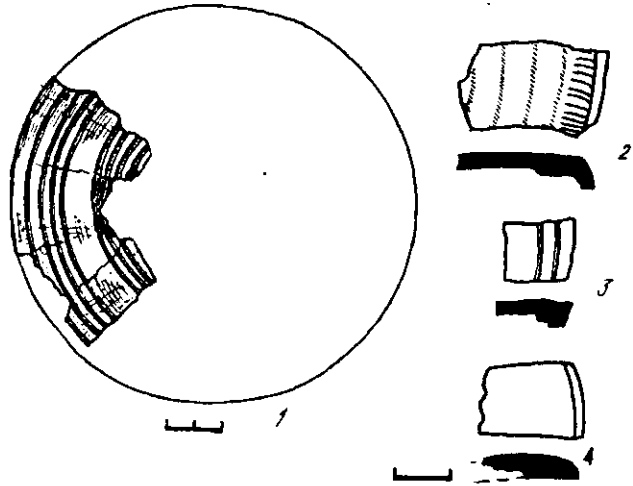

Рис. 5. Фрагменти токарних покришок: 1, 4 — Воїнська Гребля; 2, 3 — Колодяжин.

Характерною особливістю токарного столового посуду була наявність кільцевого піддону — циліндричного або такого, що розширюється донизу. Піддони могли бути низькими — менше 1 см і досить високими — до 3—3,5 см. Значно рідше піддон замінювала невисока суцільна підставка. Келих на високій підставці-стояні виявлено тільки один — під час розкопок тайника Десятинної церкви²². Такі келихи були парадним посудом, чому в даному випадку не суперечить і місце знахідки. Можливо, саме незвичайністю такого посуду пояснюється його рідкість: у побутових комплексах давньоруських міст фіксується, в основному, повсякденний посуд.

Багато посудин, як вирізаних, так і токарних, орнаментовані. Найпоширенішим є простий декор — одна врізна лінія або дві-три (іноді більше) паралельних. Оздоблювали верхню частину і піддон посудини. Лінії виконувались тоньким різцем, значно рідше — різцем з широкою робочою частиною — в останньому випадку лінії мали вигляд канелюр. У деяких випадках для паралельних ліній могли використовувати двоzubий різець. Про таку можливість свідчить їхня сувора паралельність, навіть за випадкової кривизни. Двоzubі залізні інструменти, виявлені як на території Русі (Новгород), так і у західних слов'ян²³, могли бути саме такими різцями, а не циркулями, як прийнято вважати. Власне кажучи, одна інтерпретація цієї речі не суперечить іншій: лінії і циркульний орнамент могли наносити й одним інструментом.

Посуд з більш складною орнаментациєю репрезентований поодинокими екземплярами. Крім добре відомих келихів з тайника Десятинної церкви і Колодяжина²⁴, збереглися лише окремі фрагменти інших посудин з декором, характер якого через його фрагментарність визначити важко. В одному випадку це коло зі спицями, в іншому — безладна композиція з ламаних ліній і сітчастих фігур (рис. 6, 3, 4). На двох фрагментах стінок посудин з Воїнської Греблі вістрям тонької голки проведено кілька рядів паралельних ліній, які навряд чи можна вважати за орнамент: вони ледве помітні. Цілком можливо, що це залишки розмітки для майбутньої складної орнаментациї. Після подальшої обробки поверхні посудини такі лінії мали стати взагалі непомітними (рис. 6, 5).

Ще одним типом оздоблення дерев'яного посуду були срібні фігурні накладки, які прикріплювались до дерев'яної основи маленькими цвяхками. В основному, так оздоблювались вінця чаш, корчиків тощо, відомих з київських

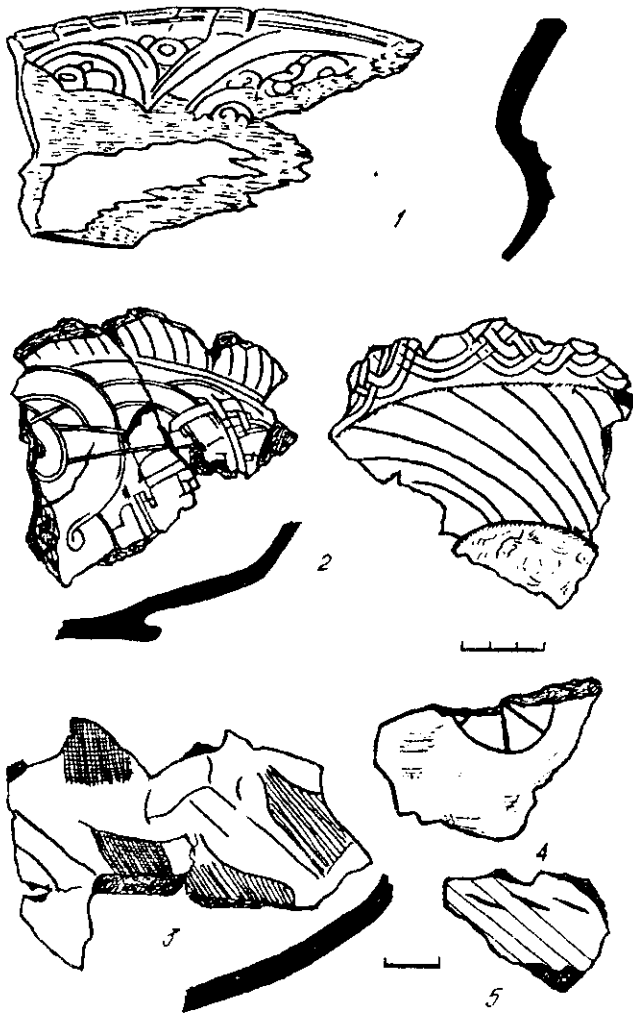

Рис. 6. Фрагменти орнаментованого посуду: 1 — Київ (за М. К. Каргером); 2, 3 — Колодязин; 4, 5 — Воїнська Гребля.

Стигла деревина, вироби з якої ми розглянули, не була єдиним видом сировини для дерев'яного посуду — він вироблявся також з кори різних дерев і особливо з берести. Відомий також плетений посуд.

Посуд з кори відомий на багатьох пам'ятках у вигляді дрібних фрагментів стінок. Цілі форми посудин з берести виявлено у Кисві²⁷. Це невеличкий кухлик і короби, останні циліндричної форми діаметром понад 20 см. Плетені кошики зафіксовані тільки фрагментарно, тому про їхню форму судити важко. В. Й. Довженко згадає плетений ковш, знайдений у Чучині (Балико-Шучинка)²⁸, проте його малюнку він не наводить, що робить відновлення даної речі також неможливим.

Слід особливо зупинитися на знаках-графіті, які є на денцях окремих посудин. Згадаємо денце берестяного короба з прокресленими хрестами з Кисва²⁹. У Воїнській Греблі знайдено шість посудин з графіті на денцях, при цьому виявлено знаки, близькі за формою: п'ятикутні зірки і «вихрові» трикутні фігури (рис. 7, 1, 2, 3, 4). Важливим є те, що посуд з однаковими (зірки) або схожими («вихрові» фігури) знаками походить із спільного для кожної групи комплексу. Це дає підстави вбачати в графіті на денцях знаки власності — тамги. Серед них зірка і вихровий трикутник є дуже архаїчними, вони мають прототипом магічні фігури з космічною символікою. Сакральним

поховань IX—X ст.²⁵. Можна припустити, що чаші з накладками були не просто парадним, а культовим посудом. У цьому разі їхнє застосування у поховальному ритуалі слід розглядати як відгук стародавньої традиції, яка сягає доби бронзи. Саме тоді у лісостеповій та степовій зонах Східної Європи з'являються поховання з дерев'яним посудом, який інтерпретують як культовий²⁶. Зрозуміло, це дуже віддалені аналогії, які не можуть слугувати основним доказом такого ж значення давньоруського дерев'яного посуду з накладками, проте, враховуючи консервативність традиційного світогляду, який часом зберігає дуже архаїчні уявлення навіть при зміні етносу, на ці факти все ж таки варто звернути увагу. Належність вказаного посуду саме до поховального інвентаря також робить припущення про його незвичайний характер досить вірогідним.

символом є також хрест. Перетворення знаків з сакральним змістом на знаки власності є поширеним явищем, зокрема деякі дослідники вказують на таке походження гончарних клейм³⁰. Можливо, вибір для тамг саме таких фігур диктувався тим, що попервах знак власності міг одночасно слугувати своєрідним оберегом для господаря та його речі. Слід гадати, у давньоруські часи тамги значною мірою втрачають охоронне значення, особливо на побутових речах, і мають вигляд сакральних символів більше за традицією, ніж за змістом. Вживання з аналогічними цілями літер (рис. 7, 6) свідчить про те, що основною функцією графіті на денцях посуду, як і на деяких інших речах, було маркування особистої власності.

Дерев'яний посуд

міг виготовлятися як кожним господарем для власних потреб, так і бути продукцією професійного ремесла. До першої категорії можна віднести плетений та берестяний посуд, а також великі видовбані посудини, особливо з м'яких порід дерева, виготовлення яких не було складним. Бондарні місткості, столовий посуд, особливо токарний, могли виробляти лише ремісники-професіонали, оскільки це потребувало обізнаності зі складними технологіями, навичок роботи і спеціального інструментарію. Зокрема, про розвиток токарного ремесла деякою мірою може свідчити так званий будинок токаря, виявлений на київському Подолі³¹, де знайдено залишки значної кількості токарного посуду. Незалежно від того, чи інтерпретувати цей комплекс, слідом за В. А. Богусевичем, який його досліджував, як токарню майстерню, або розглядати його як склад готової продукції, призначеної для продажу³², слід погодитися з тим, що не пізніше XII ст. розвиток токарного виробництва у Києві дозволяв виробляти великими партіями якісну і дешеву продукцію для масового збуту. Одночасно парадний посуд з різьбленням, як і інші унікальні речі, міг виготовлятися на замовлення. Це вимагало особливої майстерності, тому він мав бути дорогим. Принаймні, нечисленність залишків різьблених посудин, оздоблених складними візерунками, не дозволяє вбачати в них предмети масового попиту.

Дерев'яний посуд вживали протягом усього давньоруського періоду. Неповність даних про цю категорію хатнього начиння не дозволяє детально розробити хронологічну шкалу побутування його окремих типів. Проте наявні

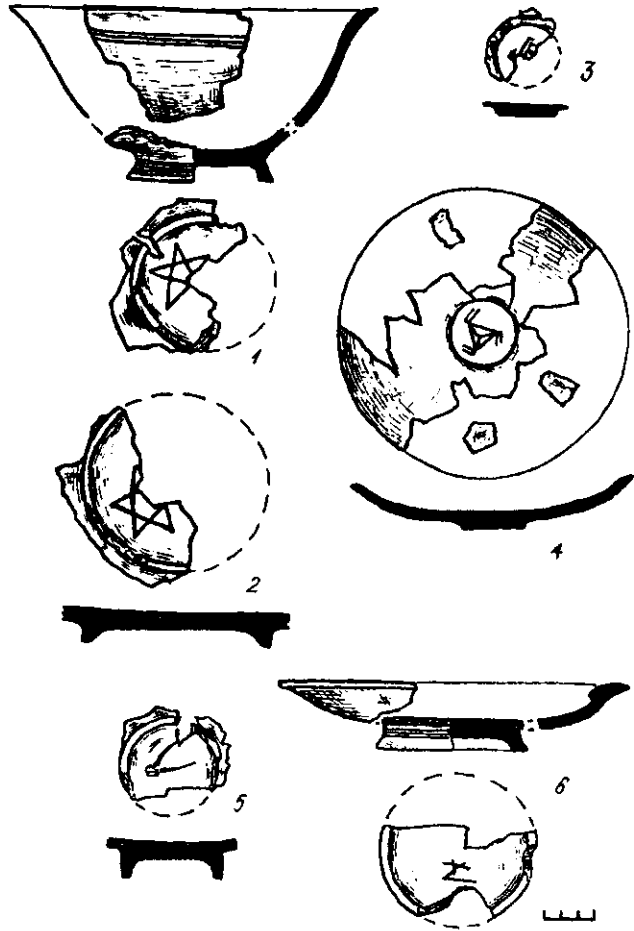

Рис. 7. Посуд з графіті з Воїнської Греблі.

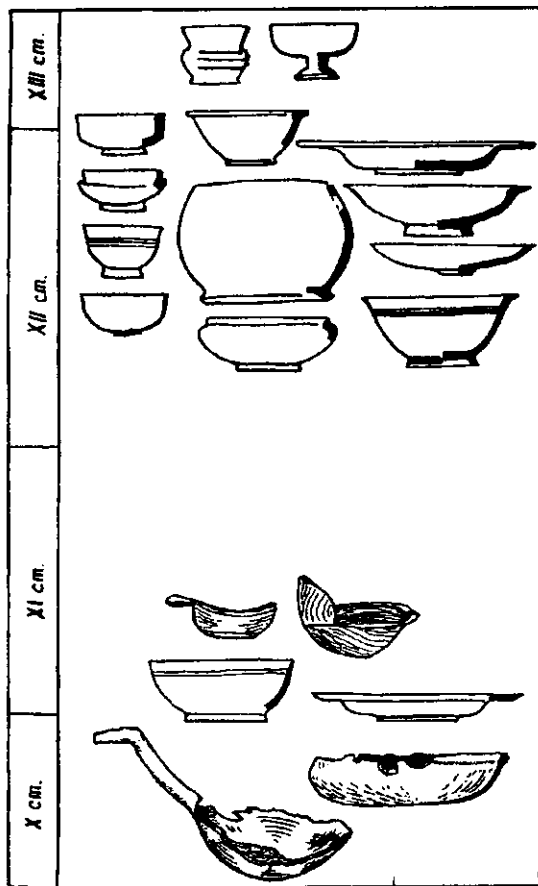

Рис. 8. Хронологія основних форм дерев'яного посуду.

ським зразкам. Це дозволяє поставити питання про деякі спільні тенденції їх розвитку, зумовлені наявністю єдиного давньоруського культурно-історичного простору, який особливо впливав на вигляд міської матеріальної культури. Ширше може йтися про загальнослов'янські паралелі. Вони стосуються не тільки близьких форм посуду, але й поширення простішої лінійної орнаментатії повсякденного посуду³⁵, традиції маркірувати денця вирізаними знаками. Форми останніх в деяких випадках збігаються з давньоруськими (наприклад, п'ятикутна зірка на денці тарілки з Гданьська³⁶). Близькість технологічних способів виробництва посуду (бондарного і токарного) також свідчить про єдиний напрямок розвитку відповідних ремісничих галузей на Русі і суміжних територіях. При цьому підкреслимо, що може йтися лише про тенденції, а не повну тотожність цієї категорії побутового начиння на різних територіях.

Примітки

¹ Колчин Б. А. Новгородские древности. Деревянные изделия // САИ.— Вып. Е1—55.— 1968.— С. 24—50; Лысенко П. Ф. Берестье.— Минск, 1985.— С. 304—322; Новое в археологии Киева.— К., 1981.— С. 323.

² Колчин Б. А. Указ. соч.— С. 24—50.— Табл. 15—21.

³ Гупало К. М., Толочко П. П. Давньокіївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // Стародавній Київ.— К., 1975.— Рис. 20—24; Толочко П. П., Гупало К. М., Харламов В. О. Розкопки Київоподолу 1973 р. // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.— Рис. 7, 13.

матеріали дають можливість уявити загальну картину поширення принаймні столового посуду в різні часи (рис. 8). Посуд з Київського Подолу походить з шарів, які датуються другою половиною X і другою чвертю XI ст.³³. Це, в основному, вирізаний посуд — ковші, чаші, тарілки. Існування великих вирізаних чаш тільки у X — початку XI ст. підтверджують новгородські матеріали³⁴. Посуд з Воїня датується XII ст., з Колодажина — XII — першою половиною XIII ст. Цим часом можна датувати й тарілку з гори Киселівки. Два келихи з тайника Десятинної церкви належать до першої половини XIII ст. (дата загибелі церкви — 1240 р.). Посуд XII—XIII ст. переважно токарний, вирізаного — небагато. Поширення токарного посуду саме в цей період, при тому, що токарне ремесло існувало й раніше, можна пояснити виходом з XII ст. його продукції на ринок, яка стає предметом масового попиту.

У загальних рисах основні типи столового посуду з південних регіонів Русі відповідають синхронним новгород-

⁴ Довженко В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О. Древньоруське місто Воїнь.— К., 1966.— Табл. IX, 5, 6; Гончаров В. К. Райковецьке городище.— К., 1950.— Табл. XXVII, 7—11; Гончаров В. К. Роботи Волинської експедиції 1948 р. // АП УРСР.— 1952.— Т. 3.— Табл. II, 3; Юра Р. О. Древній Колодязин // АП УРСР.— 1962.— Т. XII.— Рис. 31; 34, 11.

⁵ Бучинський Й. Е. Клімат України в минулому, нинішньому і майбутньому.— К., 1963.— С. 81; Генцирук С. А. Леса України.— М., 1975.— С. 16—18; Кириков С. В. Человек и природа восточно-европейской лесостепи в X — начале XIX в.— М., 1979.— С. 12, 13; Сагайдак М. А. К истории хозяйственного освоения Киевской территории в конце I — начале II тыс. // Древние славяне и Киевская Русь.— К., 1989.— С. 124—129.

⁶ Семенова-Тянь-Шанская А. М. Динамика степной растительности.— М.—Л., 1966.— С. 19, 20.

⁷ Гончаров В. К. Райковецьке городище.— С. 124.

⁸ Вихров В. Е., Колчин Б. А. Древесина в хозяйстве и быте древнего Новгорода // Труды Института леса и древесины.— 1962.— Т. 51.— С. 143.

⁹ Колчин Б. А. Указ. соч.— С. 13.

¹⁰ Там же.— С. 24—31.— Рис. 15, 16; Barnycz-Gupieniec R. Naczynia drewniane z Gdanska w X—XIII wieku.— Lodz, 1959.— Tabl. VIII—X.

¹¹ Гончаров В. К. Райковецьке городище.— С. 124.

¹² Гупало К. М., Толочко П. П. Вказ. праця.— Рис. 22; Юра Р. О. Вказ. праця.— Рис. 31.

¹³ Юра Р. О. Вказ. праця.— С. 102.

¹⁴ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // МИА.— 1949.— Вып. II.— С. 42.

¹⁵ Мовчанівський Т. М. Райковецьке феодальне городище // НА ІА НАНУ.— Фонд Мовчанівського.— № 11.— С. 148.

¹⁶ Сагайдак М. А., Сергеева М. С. Отчет об археологических исследованиях Киевского Подола в 1990 г. (ул. Волошская, 16) // НА ИА НАНУ.— Ф. е. 1990/34.— Рис. 7.

¹⁷ Гупало К. М., Толочко П. П. Вказ. праця.— Рис. 20, 21; Толочко П. П., Гупало К. М., Харламов В. О. Вказ. праця.— Рис. 13.

¹⁸ Колчин Б. А. Указ. соч.— С. 43; Barnycz-Gupieniec R. Op. cit.— Tabl. IV.

¹⁹ Новое в археологии Киева...— С. 323.

²⁰ Вихров В. Е., Колчин Б. А. Указ. соч.— С. 149—151; Woźnicka Z. Wyroby bednarskie i tokarskie sredniowiecznego Miedzyrzecza.— Poznań, 1961.— S. 29—38; Kavan J. Soustruzení od Laténu po stredovek v ceskych zemích // Zkoumání výrobních objektu a technologií archeologickými metodami.— Brno, 1987.— S. 65—128.

²¹ Колчин Б. А. Указ. соч.— Табл. 21, 1—3.

²² Каргер М. К. Древний Киев.— М.—Л., 1958.— Т. 1.— Табл. XC1.

²³ Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА.— 1959.— Вып. 65.— Рис. 53, 1, 2; Hensei W. Slawianszczyzna wczesnosredniowieczna.— Warszawa, 1956.— Рис. 241.

²⁴ Каргер М. К. Древний Киев.— Табл. XCII; Гончаров В. К. Роботи Волинської експедиції.— Табл. II, 3.

²⁵ Голубева Л. А. Киевский некрополь // МИА.— 1949.— Вып. II.— С. 109; Боровський Я. С., Калюк О. П. Дослідження Київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр.— К., 1993.— С. 8.

²⁶ Отроценко В. В. Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья // Проблемы археологии Поднепровья III—II тыс. до н. э.— Днепропетровск, 1984.— С. 84—95; Ковалева И. Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (По материалам Левобережной Украины).— Днепропетровск, 1989.— С. 26—28.

²⁷ Гупало К. М., Толочко П. П. Вказ. праця.— С. 74, 77.— Рис. 23, 24; Толочко П. П., Гупало К. М., Харламов В. О. Вказ. праця.— С. 32.— Рис. 7.

²⁸ Довженко В. И. Отчет Каневской славянской экспедиции Института археологии АН УССР о раскопках древнерусского городища у с. Шучинка Ржищевского района Каневской области // НА ІА НАНУ.— Ф. е. 1961—65/2.— С. 10.

²⁹ Гупало К. М., Толочко П. П. Вказ. праця.— Рис. 23.

³⁰ Тухтина Н. В. Средневековые славянские гончарные клейма // Труды ГИМ.— 1960.— Вып. 37.— С. 154, 155.

³¹ Богусевич В. А. Археологічні розкопки в Києві на Подолі 1950 р. // Археологія.— 1954.— Т. 9.— С. 46—51.

³² Новое в археологии Киева...— С. 319.

³³ Сагайдак М. А. Давньокієвський Поділ. Проблеми топографії, стратиграфії, хронології.— К., 1991.— С. 92, 102.

³⁴ Колчин Б. А. Новгородские древности. Деревянные изделия.— С. 44.

³⁵ Dukowska-Gedigowa J., Hediga B. Wczesnośredniowieczny gród na Ostrówku w Opolu.— Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1986.— Рyc. 10, 2, 4; 12, 16; 30, 10; 59, 1; Barnycz-Gupieniec R. Op. cit.— S. 17; Woźnicka Z. Op. cit.— Tabl. VIII, 5, 7; IX, 1, 3; XI.

³⁶ Barnycz-Gupieniec R. Op. cit.— S. 18.

М. С. Сергеева

ДЕРЕВЯННАЯ ПОСУДА ИЗ ДРЕВНЕРУССКИХ ГОРОДОВ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ

Деревянная посуда была широко распространена в Киевской Руси, чему способствовало наличие достаточной сырьевой базы для ее производства. Исследование древесины, из которой была изготовлена посуда, показало, что для каждого вида продукции использовались определенные породы деревьев, что свидетельствует о знакомстве мастеров со свойствами материала и умении их использовать. Основными были сосна (бондарная тара), липа (долбленные сосуды), клен и ясень (столовая посуда). Реже использовались дуб, ольха, осина, ива.

По технологии изготовления посуда делится на бондарную, долбленную и резную, токарную — разных форм и назначения.

Преобладают сосуды неорнаментированные и с простейшим декором в виде прорисованных линий, сложная орнаментация известна в единичных случаях. Сосуды с металлическими накладками известны из погребений IX—X вв. Учитывая основное место находок и отдаленные аналогии более раннего времени, можно предположить их связь с культом. Знаки-граффити, имеющиеся на днищах некоторых сосудов, являются тамгами. Основанием для такой интерпретации служит происхождение сосудов с похожими знаками из общих комплексов (Воинская Гребля).

Простейшие формы посуды могли изготавливаться в домашних условиях, но ее основную массу следует рассматривать как продукцию специалистов-ремесленников. С X по XII в. наблюдается вытеснение резной столовой посуды токарной вследствие развития токарного ремесла.

Деревянная посуда рассматриваемого региона имеет аналогии в Новгороде и западнославянских землях.

М. S. Sergejeva

WOODEN UTENSILS FROM ANCIENT RUS TOWNS OF THE MID DNIEPER TERRITORIES

Wooden utensils were widely spread in Kiev Rus, which was favoured by the presence of sufficient base of raw materials for its production. The study of wood of which utensils were made has shown that definite species of trees were used for each type of production. This confirms that craftsmen knew properties of materials and were able to use them. Pine-tree (cooper's packing), lime (hollow vessels), maple and ash-tree (plates and dishes) were main species. Oak, alder, asp, willow were used not so often.

As to the production technique the utensils are divided into cooper's, hollow and cut, turner's ones of different shapes and aims.

Non-ornamented vessels and vessels with simple decoration (drawn lines) prevail, intricate ornamentation is met only in single cases. Vessels with metal plates were found in burial places of the 9th—10th cent. Taking into account the main place of finding and remote analogies of the earlier period of time, association of the vessels with the cult may be supposed. Graffiti-marks which are present on bottoms of some vessels are tamgams. This interpretation is based on the origin of vessels with similar marks from common assemblages (Voinskaya Greblya).

The simplest forms of utensils could be produced at home, but its total bulk should be treated as products of specialists-craftsmen. From the 10th till the 12th centuries the cut plates and dishes were replaced by turner's ones as a result of development of the turner's craft. Wooden utensils of the region under study have analogies in Novgorod and in western Slavonic lands.

Одержано 03.02.95.